

WANDA PAPROCKA

MATERIAŁY DO HISTORII ORGANIZACJI PRZEMYSŁU DOMOWEGO
I RZEMIOSŁA WIEJSKIEGO W WIELKIEJ BRYTANII W KOŃCU
XIX I W XX W.

Znaczenie, jakie posiada przemysł domowy i rzemiosło w gospodarce wiejskiej, związane jest ściśle z rozwojem życia gospodarczego wsi i jej układem stosunków społecznych. Zapotrzebowanie na poszczególne formy wyrobów i usług rzemieślniczych na wsi jest zależne w znacznym stopniu od ogólnego poziomu gospodarki rolnej, struktury obszarowej gospodarstw i ich profilu produkcyjnego, właściwej dystrybucji artykułów przemysłowych na rynek wiejski, jak również miejscowej tradycji niektórych gałęzi wytwórczości wiejskiej. W każdym jednak układzie warunków zapotrzebowanie takie istnieje i dlatego prawidłowy rozwój usług rzemieślniczych poprzez przystosowanie tradycyjnego rzemiosła do potrzeb nowoczesnego rolnictwa jest konieczne dla właściwego zorganizowania gospodarki wiejskiej. Przykładem tak rozumianej roli rzemiosła w ogólnej strukturze gospodarczej wsi jest rzemiosło wiejskie w Wielkiej Brytanii. Wysoki stopień uprzemysłowienia kraju i duża podaż artykułów przemysłowych na rynek wiejski nie likwiduje zapotrzebowania na pracę rzemieślnika, wpływając jedynie na zmianę charakteru wykonywanych przez niego usług. Proces przystosowania się produkcji rzemieślniczej do nowych wymagań rynku, zarówno przez modernizację warsztatów, jak i podniesienie kwalifikacji zawodowych, jest w wielu wypadkach kierowany i wspomagany przez instytucje państwowe i organizacje społeczne. Daje to możliwości bardziej prawidłowego rozwoju poszczególnych działów wytwórczości w zależności od aktualnych potrzeb w tym zakresie.

Porównanie tej sytuacji z procesem przemian, jakim podlega wytwórczość wiejska na terenie Polski, pozwoli być może na wysnucie wniosków dotyczących różnic i podobieństw w przeobrażeniach współczesnej kultury wsi w krajach o różnej strukturze gospodarczej i systemach politycznych. Porównanie takie wydaje się tym bardziej uzasadnione, że zagadnienie utrzymywania się na wsi zajęć związanych z rzemiosłem i przemysłami wiejskimi, wiąże się z nadal bardzo aktualnym w wielu krajach

problemem zatrudnienia dodatkowej ludności wiejskiej posiadającej gospodarstwa nie dające podstaw do utrzymania i wymagające od ich właścicieli uzupełniania budżetów dochodami z zajęć pozarolniczych.

Przemysł domowy i rzemiosło jako źródła dodatkowego dochodu znajdują się również w kręgu zainteresowań ekonomistów radzieckich. Jednym ze sposobów podniesienia dochodowości państwowych i kolektywnych gospodarstw rolnych jest likwidacja sezonowości zatrudnienia w rolnictwie. Przemysły lokalne i rzemiosła mogą dostarczyć pracy w okresach wolnych od robót rolnych, zwiększając ilość dni roboczych w roku, a tym samym podnosząc indywidualne zarobki każdego pracownika. Rodzaj przedsiębiorstw, jak pisze C. Kolesniew w artykule dotyczącym podstawowych zagadnień ekonomiki kołchozu, powinien odpowiadać przyrodzonym warunkom gospodarstwa i przyzwyczajeniom ludności¹. Zorganizowane na tych zasadach w niektórych kołchozach i sowchozach przemysły przyniosły spodziewane efekty, należy więc przypuszczać, że w tym kierunku pójdzie dalszy ich rozwój².

Jak wynika z tych przykładów, zainteresowania przemysłem wiejskim i rzemiosłem mogą mieć różne źródła w zależności od sytuacji politycznej i gospodarczej kraju i w różny sposób może kształtować się kierunek ich rozwoju.

Organizacja przemysłu i rzemiosła w Wielkiej Brytanii jest szczególnie wyraźnym dowodem, że te działy produkcji i usług nie pozostają na marginesie życia gospodarczego kraju i w dalszym ciągu koncentrują zainteresowania specjalistów różnych dziedzin³.

W Wielkiej Brytanii w rolnictwie zatrudnionych jest ok. 900 tys. osób. Rolnictwo zajmuje obszar 49 milionów akrów ziemi, w tym w Anglii

¹ C. Kolesniew, *Koriennoj waproj kołchoznoj ekonomiki*, „Ekonomiczeskaja Gazieta”, nr 48: 1965, s. 38.

² W kołchozie „Krasnyj Majak” w obwodzie gorkowskim wpływy ze sprzedaży płótna lnianego, wykonywanego z surowca uprawianego i przerabianego w kołchozie, osiągnęły w 1964 ponad 60% wszystkich pieniężnych wpływów kołchozu. Do uruchomienia zakładu przerobu lnu dzieńka jednego robotnika wynosiła 1 rb. 35 kop. Po uruchomieniu podniosła się do 3 rb. 45 kop.

W kołchozie im. Zacharowa obwodu pskowskiego wyrabiane z odpadów drewna różne przedmioty, jak rączki do śrubokrętów i pilników, drewniane korki itp., stanowiły w 1964 r. trzecią część ogólnych dochodów kołchozu. Władze kołchozowe corocznie zawierają umowy z leningradzkimi przedsiębiorstwami na dostarczanie tych wyrobów. Szybka realizacja przez kołchozy zamówień wzbudziła duże zainteresowanie leningradzkich kooperantów, którzy zaczęli zawierać umowy z wieloma kołchozami pskowskiego, nowogrodzkiego i leningradzkiego obwodu na dostawę drewnianych łopat, opakowań, mioteł itp. Kolesniew, *Koriennoj waproj...*

³ Badania nad przemysłem domowym i rzemiosłem wiejskim prowadzone były przeze mnie w czasie 2 miesięcznego pobytu w Agricultural Economics Research Institute w Oxfordzie w 1966 r.

i Walii 29,3 ml. akrów, przy czym połowa tego obszaru zarejestrowana jest jako tereny wypasowe. W całym kraju ziemie orne zajmują 30,7 mil. akrów. Na ogólną liczbę 450 tys. farm (1966) połowa jest własnością farmerów, pozostała znajduje się w posiadaniu osób prywatnych, trustów, znaczna część jest własnością Royal Family, National Coal Board, Church Commissioners.

Prowadzone współcześnie przez J. Ashtona i R. E. Cracnella badania nad strukturą gospodarczą farm w Anglii i Walii przynoszą szereg niezmiernie ważnych dla omawianego tematu spostrzeżeń dotyczących zagadnienia dodatkowego zatrudnienia w gospodarstwach rolnych. Koncentrując swoją uwagę głównie na badaniu farm, których wielkość nie daje podstaw do pełnego utrzymania ich właścicielom, stwierdzili oni, że przeciętna wielkość farmy dającej pełny dochód wynosi 115 akrów, średnia natomiast wielkość farm obliczona na podstawie spisów ludności, wynosi 70 akrów. Za podstawę klasyfikacji dla określenia wielkości farmy, dającej pełny dochód, przyjęto wielkość zatrudnienia potrzebnego do jej uprawy, którą obliczono na 275 dni roboczych w roku. Dalsza klasyfikacja pozwoliła na określenie małych farm jako wymagających dla uprawy 275—600 dni roboczych w roku, średnich 600—1200 dni roboczych i wielkich ponad 1200 dni roboczych.

Tak przeprowadzona klasyfikacja w zestawieniu z materiałami statystycznymi pozwoliła obliczyć, ilu właścicieli farm posiada dodatkowe zatrudnienie poza rolnictwem. Spis ludności z 1955 r. wykazał, że w Anglii i Walii było 180 tys. posiadaczy farm o zatrudnieniu mniejszym niż 275 dni roboczych na ogólną liczbę 370 tys. Dane z 1966 r. podają dla całej Wielkiej Brytanii liczbę 450 tys. farm, z której 220 tys. stanowią farmy o pełnym zatrudnieniu, natomiast 112 tys. wymaga do ich uprawy mniej niż 60 dni roboczych w roku, 66 tys. 600—1200, 42 tys. ponad 1200⁴.

W uzupełnieniu materiałów statystycznych dotyczących Anglii i Walii wspomnieni autorzy przeprowadzili badania terenowe. Do badań tych wybrano grupę 116 tys. farm, w których zatrudnienie wynosiło mniej niż 275 dni roboczych. Badania pozwoliły określić, jakie są podstawowe rodzaje zatrudnienia dodatkowego przy farmach oraz które z nich stanowią podstawę utrzymania. Jeśli przyjmujemy ogólną liczbę farm za 100%, zatrudnienie będzie przedstawiało się następująco⁵:

	Ilość	w	%
robotnicy rolni (zatrudnieni w pełnym wymiarze godzin)	5540		10,6
„ „ (zatrudnieni częściowo)	5000		9,6
sprzedawcy mleka detaliści (zatrudnieni częściowo)	450		0,9

⁴ *Annual review and determination of guarantiras*, 1966.

⁵ J. Ashton, B. E. Cracnell, *Agricultural holdings and farm business structure in England and Wales*, „*Jurnal of Agricultural Economic*”, t. 14: 1961, s. 29, tabl. b.

producenci detaliści ogrodnicy (zatrudnieni częściowo)	780	1,5
robotnicy leśni (zatrudnieni w pełnym wymiarze godzin)	850	1,6
dostawcy produktów rolnych (zatrudnieni w pełnym wymiarze godzin)	700	1,3
robotnicy pracujący w transporcie wodnym (zatrudnieni w pełnym wymiarze godzin i częściowo)	1260	2,4
hotelarze lub posiadający wyszynk (zatrudnieni w pełnym wymiarze godzin)	1150	2,2
rzeźnicy, piekarze, listonosze (zatrudnieni w pełnym wymiarze godzin)	2660	5,1
górnicy i kamieniarze (zatrudnieni w pełnym wymiarze godzin)	1900	3,6
inne zatrudnienia w niepełnym wymiarze godzin	24770	47,7
„ „ w pełnym wymiarze godzin	7030	13,5

Jakkolwiek nie zostały w grupie tej wymienione zajęcia dodatkowe, związane z rzemiosłem, należy spodziewać się, że znaczny procent, a mianowicie 47,7 i 13,5, podany jako „inne zatrudnienia” musi obejmować również te rodzaje zajęć.

Jak pisze J. A. Venn w swojej pracy *Foundations of Agricultural Economics*, w gminie Norfolk już od dawna praktycznie każdy farmer, posiadający poniżej 20 akrów, miał dodatkowe zajęcie jako szynkarz, kołodziej, szewc, tragarz itp.

Dochód z dodatkowego zatrudnienia nie jest dla małych farm jednak jedynym źródłem pozwalającym na ich utrzymanie. Od 1892 r. Rady Wiejskie (Country Councils) miały obowiązek pomocy właścicielom małych farm. Obecnie w Anglii i Walii ok. 16 tys. farm jest wspieranych przez miejscowe organa, a ok. 1300 przez Ministerstwo Rolnictwa. Z liczby tej 1000 jest kierowanych przez Land Settlement Association Limited, które powstało w 1934 r. i miało na celu utrzymanie i rozwój małych farm oraz dostarczenie pracy dla ludności bezrolnej⁶. Konieczność utrzymania i organizowanie pomocy nawet dla najmniejszych gospodarstw rolnych ma niewątpliwie swoje źródło w znaczeniu produkcji rolnej dla gospodarki Wielkiej Brytanii. Jakkolwiek połowa artykułów żywnościowych jest importowana do Anglii, rolnictwo stanowi jeden z najważniejszych działów gospodarki narodowej. Szczególnie w okresie I i II wojny światowej znaczenie rolnictwa i dążenie do maksymalnego zwiększenia areału ziemi pod uprawę i jej intensyfikacji zaznaczyło się bardzo wyraźnie. W okresie ostatniej wojny 7 mil. akrów łąk i pastwisk zostało oddane pod uprawę, tak że zasiew owsa i ziemniaków zwiększył się podwójnie, pszenicy ok. 30%. Obecnie produkcja rolna w Wielkiej Brytanii w stosunku do okresu przedwojennego przedstawia się następująco (w tys. ton)⁷:

⁶ *Britain an official handbook*, London 1965, s. 322—327.

⁷ *Ibidem*, s. 325.

Produkcja zbóż	Przed wojną średnio	1956-1957	1962-1963	1963-1964
pszenica	1651	2845	3911	2999
żyto	10	25	17	22
jęczmień	765	2800	5773	6617
ziemniaki	4873	7533	6668	6577
buraki cukrowe	415	734	722	755

Zwiększenie się produkcji rolnej, które z pewnymi wahaniami można zaobserwować w okresie powojennym, w sytuacji znacznego odpływu rąk roboczych ze wsi do miasta i ogólnej tendencji kurczenia się areału terenów uprawnych świadczy o intensyfikacji uprawy. Dokonuje się ono zarówno przez mechanizację rolnictwa (liczba traktorów wzrosła z 117 tys. w 1942 r. do 480 tys. w 1962 i obecnie 1 traktor przypada na 36 akrów ornej ziemi), szkolenie kadry naukowej, jak i działalność organizacji farmerskich, np. National Farmers Unions. Nie bez wpływu jest również specjalny system pożyczek i działalność organizacji doradczych w zakresie prowadzenia farm, jak utworzony w 1963 r. Committee of Inquire. Ta ostatnia instytucja została powołana do życia w związku z ustawą rolniczą ogłoszoną przez Parlament w 1947 r. (Agricultural Act). Ustawa ta otwierała możliwości pracy osobom z doświadczeniem rolniczym. Umożliwiała ona również robotnikom rolnym prowadzenie farm na własny rachunek.

Troska o organizowanie właściwej pomocy i zaopatrzenie ludności rolniczej wiąże się z dążeniem do właściwego zorganizowania systemu usług i odpowiedniego rozplanowania rynków zaopatrzenia i zbytu dla terenów wiejskich. Ten ostatni problem nabiera szczególnej wagi w świetle materiałów statystycznych, dotyczących rozmieszczenia ludności w Anglii i Walii. Według nich ⁸:

Ilość mieszkańców	Liczba miast lub okręgów	Ludność w tysiącach	%
ponad 1 000 000	5	16078	36,7
500 000—1000000	2	1348	3,1
250 000—500 000	6	1866	4,3
100 000—250 000	24	3417	7,8
50 000—100 000	47	3261	7,5
10 000— 50 000	340	7587	17,3
poniżej 10 000	348	1790	4,1
okręgi wiejskie	476	8397	19,2

Jak wynika z tych danych, 50% ludności Anglii i Walii żyje tylko w 37 miastach z ludnością ponad 100 tys. Dla Szkocji procent ten wynosić będzie 37,6, dla pn. Irlandii — 32,4%.

Wskutek znacznej i szybkiej poprawy warunków komunikacyjnych

⁸ Census 1951 England and Wales, Preliminary Report, tabl. III, IV.

nastąpiła migracja usług ze wsi do miasta. Stąd zwiększająca się liczba wsi i mniejszych miast, których rynki handlowe uległy większej lub mniejszej redukcji i chyła się ku upadkowi tracąc swoje dotychczasowe znaczenie. Większość ich pochodziła z okresu przed industrialnego i odpowiadała potrzebom rolniczych okręgów tworząc ich podstawową integralną część. Zmniejszenie się ich liczby powiększa określone przez G. P. Hirscha⁹, „koszty społeczne”, czyli koszty powstające wskutek dystansu między konsumentem a rynkiem, na które składają się koszty transportu, komunikacji, zużytego czasu itp.

Właściwe więc zorganizowanie i uaktywnienie rynków lokalnych, których funkcje dostosowane byłyby do miejscowych potrzeb, podobnie zresztą jak w Polsce, i w Anglii jest sprawą o dużym znaczeniu ekonomicznym i społecznym. Szczególną uwagę zwrócił na to prof. Sargent Florence, który przedstawił propozycje zasiedlenia regionu doliny rzeki Tay¹⁰. Według proponowanego przez niego wzoru na przestrzeni ok. 4 tys. mil. kwadratowych powinny istnieć 1) dwa centra regionalne (posiadające od 150 do 200 tys. mieszkańców), które skupiałyby ważniejsze ośrodki szkolnictwa specjalistycznego, służbę zdrowia i większy ośrodek przemysłowy, 2) 10 centrów okręgowych od 5 do 20 tys. mieszkańców, posiadających rynek dla zbytu artykułów rolnych i ośrodek przemysłowy, 3) 43 zurbanizowane wsie od 1000 do 5000 mieszkańców posiadające lokalne usługi, warsztaty rzemiosła wiejskiego, usługi w zakresie rolnictwa i 4) ok. 200 małych wsi od 100 do 500 mieszkańców, które koncentrowałyby grupę ludzi z podstawowym wykształceniem.

Według wzoru Sargent Florence na terenie Anglii i Walii, których powierzchnia wynosi 58 017 mil², powinno znajdować się 38 centrów regionalnych. Materiał statystyczny natomiast podaje, że miast o wielkości odpowiadającej określonym przez Sargent Florence centrów jest tylko 24.

Przy takim układzie tworzenia się większych ośrodków miejskich oraz związana z tym migracja usług ze wsi do miasta jest, szczególnie w wypadku konieczności obsługi rolnictwa, objawem niekorzystnym, mimo że w związku z procesem mechanizacji rolnictwa znaczenie niektórych gałęzi rzemiosł dla wsi ulega dużej zmianie. Spada zapotrzebowanie na wiele zawodów, m. in. np. na rymarstwo czy kołodziejstwo. Równocześnie wzrasta zapotrzebowanie na usługi np. typu ślusarsko-mechanicznego, wymagające jednak w wielu wypadkach zwiększenia

⁹ G. P. Hirsh, *Country towns: their function in the rural pattern*, reprinted from *Town and Country Planning*, London 1951, s. 1.

¹⁰ *Some social aspects of industry in country town*, [w:] *Country Towns Conference, February 1956* (powielone).

zakresu wiadomości zawodowych rzemieślnika oraz ulepszenia i zmechanizowania warsztatów.

Na podstawie materiałów statystycznych, pochodzących ze spisu ludności z 1911 r.¹¹, 1931 i 1951 r.¹², można dokonać analizy zmian wielkości zatrudnienia w poszczególnych gałęziach rzemiosła w Anglii i Walii. W ogólnym zestawieniu liczby te będą w poszczególnych latach przedstawiały się następująco:

Rodzaje rzemiosł	1911	1931	1951
rymarze	24 388	6 889	2 501
kołodzieje	23 785	9 903	3 361
kowale	125 536	102 228	45 575
koszykarze	10 862	7 856	4 763
stolarze i cieśle	209 051	248 623	244 929
wytwórcy cegieł	brak danych	26 822	30 247

Dla Szkocji¹³ spis ludności z 1951 r. podaje na ogólną liczbę ludności 5 096 415: kowali 7388, kołodziejów 34, rymarzy 391, koszykarzy 447, stolarzy i cieśli 26 435.

Na podstawie tych materiałów można stwierdzić, że największą grupę zawodową stanowią cieśle i stolarze i w tej pozycji obserwujemy nawet wzrost zatrudnienia. Również większą grupą zawodową są kowale, choć wielkość zatrudnienia w tym rzemiośle poważnie maleje na przestrzeni omawianego okresu. Należy jednak podkreślić, że dokonywane obecnie spisy ludności dają obraz zatrudnienia w oparciu o charakterystykę głównego źródła zarobku. Ma to szczególne znaczenie w przypadku rzemiosła i przemysłu domowego, w wielu wypadkach bowiem zajęcia rzemieślnicze są wykonywane jako praca uboczna. Bardzo ciekawe są wyniki badań przeprowadzone przez studentów Cambridge nad strukturą społeczno-gospodarczą i zawodową wsi Binham¹⁴ (liczącej 378 mieszkańców), leżącej w pn. Norfolk, w odległości 10 i 5 mil. od 2,5 tysięcznych miast. Badaniami objęto okres stu lat poczynając od spisu 1831 do 1943 r. Jak stwierdzono, w 1831 r. było 83 rodziny rolnicze i 35 utrzymujących się z handlu i rzemiosła. W 1943 r. było już tylko 2 kowali, przy czym tylko jeden pracował na potrzeby wsi, będąc równocześnie kierowcą taksówki, drugi zatrudniony był poza wsią. Dwóch cieśli, z których jeden był również budowniczym, jeden szewc, zajmujący się wyłącznie reperacją, jeden rzeźnik, dwóch piekarzy, jeden kra-

¹¹ *Census of England and Wales 1911, Occupations and Industries*, t. 10, cz. 1, London 1914, s. 3—6.

¹² *Census 1951 England and Wales, Occupation*, London 1956, s. 37, tabl. 3.

¹³ *Census 1951 Scotland, Occupation and Industry*, t. 4, Edenburg 1956, tabl. 1, 2.

¹⁴ *Binham, a social survey by the Binham, W. E. A. Student group sesion 1942—1943*, Cambridge 1944, s. 7—8.

wiec. W zakresie więc usług wieś nie była dostatecznie obsłużona, a korzystanie z warsztatów sąsiednich miast zwiększało określone przez Hirsza „koszty społeczne”.

Utrzymanie, a nawet w niektórych miejscowościach reaktywowanie niezbędnych dla rolnictwa działów usług rzemieślniczych wiązało się z możliwością zatrudnienia w tej dziedzinie gospodarki odpowiedniej grupy ludzi. Miało to szczególne znaczenie zarówno w okresie kryzysu gospodarczego, jak po I i II wojnie światowej, kiedy wielki przemysł nie mógł wchłonąć wszystkich osób zwolnionych ze służby wojskowej. Nie jest więc przypadkiem, że podstawowa organizacja powołana z ramienia Ministerstwa Rolnictwa do opieki nad rozwojem rzemiosła na wsi, tzw. Rural Industries Bureau, powstała w 1921 r., w okresie jednej z największych depresji gospodarczej w rolnictwie.

Zrozumienie znaczenia rzemiosła dla gospodarki wiejskiej, a nawet oficjalne stwierdzenie potrzeby jego rozwoju, nastąpiło dużo wcześniej. W 1909 r. uchwalone zostały przez Parlament ustawy o dużym znaczeniu, tzw. *The Development and Road Improvement Funds Act*. Jakkolwiek ustawy z 1909 r. nie podają ściśle definicji rzemiosła i nie wyszczególniają jego rodzajów, które miały być objęte pomocą, pewną wskazówką może być określenie, które stwierdza, że chodzi głównie o przemysły bezpośrednio związane i służące rolnictwu i hodowli oraz te, które używają naturalnych surowców znajdujących się na danym terenie, np. garncarstwo, wyrób cegieł itd.

W omawianych ustawach w części I, mówiącej o ich rozwoju (*Development*), określone zostały podstawy organizacyjne, w oparciu o które można było powołać do życia instytucje zajmujące się rzemiosłem wiejskim i przemysłem domowym. Chodziło głównie o możliwość zorganizowania bazy materialnej dla rozwoju tych rzemiosł przez uzyskanie pożyczek i darowizn, zarówno od instytucji państwowych i towarzystw, jak i osób prywatnych. Cel tej akcji w punkcie a części I ustawy został określony jako niesienie pomocy rolnictwu i wiejskiemu rzemiosłu przez popieranie badań naukowych w zakresie rolnictwa, organizacji badających zagadnienie produkcji rynkowej, przez rozszerzenie zaopatrzenia małych farm itp.¹⁵

Nie bez znaczenia dla rozwoju przemysłu domowego i rzemiosła na terenie Wielkiej Brytanii była wielkość kosztów importu wyrobów przemysłu domowego sprowadzanych głównie z Niemiec i Austrii, jak korników, wyrobów z drzewa, koszyków, zabawek. Koszty te wynosiły

¹⁵ *The rural industries organization in England and Wales, A joint statement issued by the national council of social service and Rural Industries Bureau, London 1951, s. 5.*

z 1913 r. 10 mil. funtów, w tym samych wyrobów koszykarskich sprowadzano za sumę 228 891 funtów¹⁶.

Przed powołaniem do życia Rural Industries Bureau działały na polu organizacji przemysłu domowego i rzemiosła wiejskiego instytucje mniejsze, powoływane przez instytucje państwowe lub stowarzyszenia. Do tych ostatnich należała tzw. Liga wiejska (The Rural League) związana z Królewskim Towarzystwem Ekonomicznym (Royal Economic Society). Nie stanowiąc placówki o charakterze komercyjnym, miała ona jedynie pośredniczyć między produkcją wiejską z jednej strony a miejskim odbiorcą z drugiej. Powołanie do życia tej instytucji poprzedziły wieloletnie badania nad możliwością zorganizowania przemysłu domowego w Wielkiej Brytanii prowadzone przez J. L. Green późniejszego sekretarza tej placówki w Anglii, jak i w Niemczech i Austrii, gdzie produkcja przemysłu domowego i chałupnictwa dużo wcześniej posiadała wyższą formę organizacyjną. Dla uzasadnienia potrzeby zorganizowania przemysłu domowego, który stwarzałby dodatkowe źródło dochodu dla ludności wiejskiej, J. L. Green przeprowadzał wiele wywiadów z ludnością wiejską koncentrując głównie swoje badania na bezrolnych i właścicielach najmniejszych farm. We wszystkich notowanych przez niego wypowiedziach stwierdzono, że praca taka dawałaby szansę podniesienia poziomu życia, wykorzystując czas często tracony bezproduktywnie, szczególnie w porze zimowej.

Wśród organizacji terenowych o charakterze administracyjnym, które zostały powołane w tym samym okresie, na szczególną uwagę zasługują zorganizowane w 1920 r. wiejskie rady gminne (Rural Community Councils). Mając za zadanie podniesienie warunków życia na wsi, musiały one w swoich programach umieścić punkt dotyczący rzemiosła i przemysłu domowego, których właściwy rozwój mógł służyć wytyczonym przez radę celom.

W rok później Ministerstwo Rolnictwa przystąpiło do organizacji działającego do chwili obecnej biura przemysłu wiejskiego (Rural Industries Bureau). Jego zadania i metody ich realizacji ulegały zmianom w zależności od warunków społeczno-ekonomicznych danego okresu. Zasadniczy cel tej organizacji pozostawał zawsze ten sam, było nim popieranie i rozwijanie warsztatów wiejskich przez udzielanie pomocy finansowej, technicznej i szkoleniowej. W okresie kryzysu gospodarczego, który miał miejsce w momencie powstania tej instytucji, działalność jej zmierzała przede wszystkim do utrzymania warsztatów istniejących. W latach powojennych natomiast dążono do zorganizowania w rzemiosle wiejskim stanowisk pracy dla ludności zwolnionej ze służby wojskowej i przemysłu wojennego. Od czasu powstania tego biura zaczynają ukazywać

¹⁶ J. L. Green, *Industries a national obligation*, London 1915, s. 20.

się prace będące wynikiem badań prowadzonych na jego zlecenie, nad stanem rzemiosła w poszczególnych okręgach i możliwościami jego rozwoju. Między innymi ukazują się prace: A. E. H. Elkington, *Development of Industries in Oxfordshire* (1922); H. E. Fritz Randolf i D. M. Hay, *Rural Industries in England and Vales* (1926); K. S. Woods, *The Rural Industries round Oxford* (1921); W. P. Crankshaw, *Report on a survey of the Wels textile industry* (1927); J. C. Peate, *Some Welsh wood turners and their trade* (drukowane w zbiorze *Studies in regional consciousness and enviroment*, 1930), itp. W wielu tych pracach postulowano w oparciu o konkretną analizę warsztatów rzemieślniczych konieczność pożyczek dla zainstalowania urządzeń technicznych oraz na akcję oświatową w zakresie obsługi nowoczesnego sprzętu i właściwego systemu ich spłat, który dawałby rzemieślnikom możliwość stabilizacji.

Zgodnie z ustawą 1909 r. szczególne zainteresowanie budziły rzemiosła świadczące usługi na rzecz rolnictwa. Do tej kategorii należą przede wszystkim kowale, kołodzieje, rymarze. Ich znaczny stopień zależności od rolnictwa był powodem, że zmiany w gospodarce rolnej bezpośrednio odbijały się na wielkości zatrudnienia w tych gałęziach wytwórczości wiejskiej. Tak np. obserwowane przed I wojną światową tendencje zmniejszenia areału obszaru uprawnego na rzecz pastwisk zmniejszyły zapotrzebowanie na narzędzia rolnicze i spowodowały spadek liczby koni potrzebnych w gospodarstwie. W czasie I wojny natomiast zapotrzebowanie na produkcję rolną zaktywizowało szereg warsztatów rzemieślniczych związanych z obsługą rolnictwa. To samo wystąpiło w czasie II wojny światowej. W okresie międzywojennym szybka mechanizacja rolnictwa zaczęła wymagać od rzemieślników zmiany tradycyjnego systemu pracy, unowocześnienia warsztatów i zdobycia kwalifikacji technicznych. W tej sytuacji dużą rolę odegrało Rural Industries Bureau, którego personel instruktorski udzielał pomocy technicznej wiejskim warszatom w zakresie obsługi maszyn przy równoczesnym udzielaniu pożyczek na wyposażenie warsztatów. Szczególnie aktywną działalność rozwija to biuro w czasie II wojny światowej i bezpośrednio po niej. W 1940 r. zostaje utworzony do dyspozycji biura specjalny fundusz pożyczkowy (Rural Industries Loan Fund), zaczyna ukazywać się wydawnictwo publikujące szereg broszur na temat organizacji produkcji warsztatów wiejskich różnych specjalności oraz dziennik kwartalny, wydawany w Londynie pt. „Rural Industries”. Zawiera on artykuły dotyczące pozycji i perspektywy rozwoju różnych gałęzi rzemiosła, praktyczne porady i wskazówki techniczne oraz handlowe, aktualne ceny itp. Biuro rozwija też bezpośrednio po wojnie ożywioną działalność w zakresie zatrudnienia ludzi osiedlających się na wsi. W wydanej przez biuro książeczce *Earning Your Living in The Country* przedstawiony został pro-

gram szkolenia zawodowego dla kowali, rymarzy, cieśli budowlanych, garncarzy, dekarzy (krycie dachów słomą jest szczególnie rozpowszechnione w Norfolk Reed), koszykarzy, w zakresie produkcji tkackiej (Welsh Textiles i Scottish Textile). Kursy prowadzone w myśl tego programu organizowane były przy udziale Ministerstwa Pracy i związków zawodowych, a informacje dotyczące możliwości szkolenia i zatrudnienia można było otrzymać w 29 placówkach terenowych na obszarze całego kraju.

Zainteresowanie rzemiosłem od strony jego wartości artystycznych i handlowych znajduje wyraz w adresowanym do wydawcy „Timesa” liście opublikowanym w dniu 14 sierpnia 1948 r., podkreślającym wartość artystyczną rzemiosła angielskiego i konieczność jego utrzymania. Autorzy listu postulując utworzenie centrum rzemieślniczego w Londynie, w którym znalazłyby miejsce biura, czytelnie, sale wystawowe i sale konferencyjne, zwracają się do społeczeństwa o przesyłanie pożyczek i darów na ten cel.

W referacie wygłoszonym 12 maja 1948 r. na posiedzeniu Królewskiego Towarzystwa Sztuki (Royal Society of Art) dyrektor Rural Industries Bureau M. C. Cosmo Clark¹⁷ wskazał na dwa aspekty działalności tej placówki. Jeden związany z aktywizowaniem wytwórczości lokalnej, która uzupełniałaby produkcję przemysłową nieopłacalną w tak małych rozmiarach, jak np. wyrób cegieł, garncarstwo, przedmioty z drewna, oraz organizowałaby niezbędne dla prawidłowej obsługi rolnictwa usługi podnosząc równocześnie ich poziom techniczny. Drugi dotyczył stwarzania możliwości zatrudnienia dla ludności miejscowej lub osób osiedlających się na wsi. Biuro swoją działalnością obejmuje Anglię i Walię. Dla Szkocji istnieje osobna organizacja o podobnym charakterze, która powstała w 1935 r. tzw. Scottish Country Industries Development Trust.

Wszystkie organizacje zajmujące się wytwórczością wiejską po II wojnie światowej można podzielić na dwie kategorie: 1) o charakterze ogólnopaństwowym, 2) o lokalnym zakresie działania. Do pierwszej grupy należą a) Development Commissioners jako organ wykonawczy uchwał Parlamentu, działający w porozumieniu z innymi urzędami państwowymi głównie z Ministerstwem Rolnictwa, b) Rural Industries Bureau oraz c) Rural Industries Loan Fund Limited. Do drugiej grupy można zaliczyć Rural Community Council.

Rural Industries Bureau kierowane jest przez radę opiekuńczą (Trustees), w skład której wchodzi przedstawiciele instytucji państwowych, organizacji zawodowych, organizacji społecznych, przedstawiciele

¹⁷ M. C. Cosmo Clark, *Craftsmanship in the countryside*, London 1948.

Rural Community Council oraz pewna liczba osób prywatnych. Rada opiekuńcza opracowuje program wykorzystania przyznanych funduszy i wytycza kierunki działalności w stosunku do rzemiosła i przemysłu domowego. Biuro zatrudnia techników, instruktorów i konsultantów głównie w zakresie kowalstwa, rymarstwa, produkcji wyrobów z drewna, którzy kierowani do odpowiednich wsi wskazanych przez Rural Community Council służą doradctwem technicznym rzemieślnikom. Biuro posiada również sekcję zajmującą się wystawami i publikacjami. Roczne sprawozdania z działalności ukazują się w „Annual Reports”.

Wśród organizacji lokalnych główną rolę odgrywają Rural Community Councils, w ramach których działają Rural Industries Committee organizujące i opiekujące się rzemiosłem wiejskim. Te ostatnie mogą obejmować swoim zasięgiem jeden okręg administracyjny lub kilka, jeżeli wskutek warunków naturalnych (np. tereny lesiste, glina) występowanie surowca przekracza granice jednej jednostki administracyjnej¹⁸.

Do rzemiosł, które objęte są opieką wymienionych wyżej organizacji, należy głównie kowalstwo, kołodziejstwo, stolarstwo i ciesielstwo, tokarstwo, szkunerstwo, dekarstwo, koszykarstwo, garncarstwo, kaflarstwo, rymarstwo, wiejskie budownictwo, produkcja przedmiotów z drewna.

Działalność biur daje podstawy dla właściwego wykorzystania tradycyjnego rzemiosła wiejskiego w warunkach nowoczesnego rolnictwa. Pomaga ono z jednej strony przestawieniu się części warsztatów dotąd produkcyjnych na działalność usługową, z drugiej utrzymuje charakter produkcyjny niektórych z nich, co pozwala na zaspokojenie zapotrzebowania lokalnego często zgodnie z tradycją miejscową, np. w zakresie budownictwa czy wyposażenia wnętrza.

O ile działalność Rural Industries Bureau związana jest zwłaszcza z rzemiosłem wiejskim, o tyle działalność dużo wcześniej powstałej społecznej organizacji kobiecej Women's Institute¹⁹ wiąże się z rozwojem przemysłu domowego w W. Brytanii. Jakkolwiek Instytut, obejmujący swoim zasięgiem Anglię i Walię, powstał dopiero w 1915 r., początki jego działalności sięgają 1897 r. Warunki do powstania tego typu organizacji były w tym okresie szczególnie sprzyjające. Trwający od ostatniego 25-lecia XIX w. kryzys rolny, pogłębiony szczególnie niesprzyjającymi warunkami atmosferycznymi, zmuszał do importu wielu artykułów rolnych i hodowlanych. Równocześnie zmniejszył się areał gruntów uprawnych. W latach 1871—1900 dwa miliony ornej ziemi zostało zabrane na potrzeby rozbudowującego się przemysłu. W tych warunkach konieczność podniesienia wydajności poszczególnych farm stała

¹⁸ Por. *The rural organization in England...*

¹⁹ J. Jenkins, *The history of the Women's Institute movement of England*

się sprawą palącą. Powstaje szereg instytucji i organizacji zajmujących się rolnictwem. W 1889 r. powstało Ministerstwo Rolnictwa, w 1901 r. British Agricultural Organization Society. W tym też roku rozpoczyna również działalność Women's Institute wzorowane na organizacji tego typu istniejącej już w tym czasie na terenie Kanady, którego głównym celem było kształcenie kobiet w zakresie hodowli, uprawy i przemysłu domowego. Pionierem tego ruchu był Nugent Pratt, który w wydanej w 1904 r. swojej pracy *Agriculture in England and Other Lands* przedstawił w oparciu o wzory i doświadczenia instytutów kanadyjskich znaczenie tego typu organizacji w zakresie kształcenia kobiet wiejskich i podniesienia poziomu życia na wsi²⁰.

W 1917 r. zorganizowano pierwszą wystawę wytwórczości wiejskiej w Hyde Park. W swojej działalności starano się rozwijać te przemysły domowe, które posiadały dawne tradycje, np. wyroby zabawkarskie w Sussex, koszykarskie w Davon, Warwickshire, rzeźbione przedmioty i zabawki w North Wales, pończochy, rękawiczki w Oxfordshire. W 1918 r. w ramach Instytutu powstał Industries Sub-Committee, której pierwszą przewodniczącą była Heron Maxwell. W 1919 r. powstała Guild of Learners of Homecrafts. Celem tej organizacji była poprawa warunków życia wiejskiego przez rozwijanie domowych i lokalnych przemysłów. Od 1921 r. zaczęto otrzymywać pierwsze pożyczki państwowe. Liczba członków stale wzrastała. W 1943 r. było 228 tys. członków, w 1951 r. około pół miliona. Od początku swej działalności Instytut organizował wystawy świadczące o użyteczności prowadzonych akcji. W 1922 r. odbyła się w Muzeum Alberta i Wiktorii pierwsza wystawa „National Handicrafts Exhibition”, w 1932, 1935 i 1938 r. wystawy odbywały się w New Horticultural Hall w Westminster. Szczególnie w okresie wojny, kiedy hasłem dnia było reperowanie i produkowanie we własnym zakresie, działalność Instytutu i jej akcje szkoleniowe odegrały znaczną rolę w życiu gospodarczym wsi. Po wojnie pierwsza wystawa odbyła się w 1946 r. w Lamington pod nazwą „Craftsmen at Work”²¹.

*

Ten krótki przegląd działalności instytucji organizujących i wspierających rzemiosło wiejskie i przemysł domowy w Anglii i Walii wskazuje, że nawet w kraju tak wysoko uprzemysłowionym ciągle jeszcze jest miejsce dla działalności wiejskiego rzemieślnika. Spadek zatrudnienia w rzemiosle, jak wykazują materiały statystyczne, nie jest zjawis-

²⁰ *Ibidem*, s. 2.

²¹ *Ibidem*, s. 91.

kiem w tych warunkach niepokojącym. System bowiem kontroli ze strony Rural Industries Bureau i Country Councils daje podstawy do sądzenia, że tylko popyt na produkcję i usługi rzemieślnicze regulował sprawę ilości warsztatów. W takiej sytuacji pozostałe warsztaty mogą mieć warunki dla trwalszej egzystencji.

Gdy rozpatrujemy organizację i działalność instytucji popierających przemysł domowy w Anglii nie możemy nie zauważyć szeregu analogii w działalności placówek o tym charakterze na terenie Polski. Zwrócenie uwagi na znaczenie przemysłów domowych jako źródła zatrudnienia dodatkowego dla ludności wiejskiej w obu wypadkach było wynikiem trudnej sytuacji, w jakiej w końcu XIX w. znajdowało się rolnictwo, a szczególnie drobny posiadacz ziemi, jakkolwiek przyczyny tego stanu rzeczy tak w Anglii, jak i w Polsce były zupełnie różne.